

RŪSTUSIS DIEVAS: RELIGINĖ VAIZDINIJA SAULIAUS TOMO KONDROTO ROMANUOSE

Santrauka

Šiame straipsnyje nagrinėju prozininko Sauliaus Tomo Kondroto romanų religinės vaizdinijos lygmenį. Lietuvių literatūros kanone vyraujantis Dievo pavidalas – gamtoje išikūnijęs, artimas žmogui, atlaidus Dievulis. Kondroto Dievas, priešingai – transcendentiškas gamtai, veikia moralinėje sferoje, jis neatlaidus ir kerštingas. Bandau įrodyti, kad šios transformacijos priežastys yra agrarinės visuomenės suirimas dėl prievartinės tarybinės modernizacijos, kuri tematizuoja Kondroto romanai, ir protestantiškosios teologijos įtaka, pasiekusi Kondrotą per modernistinių rašytojų, pirmiausia Williama Faulknerio kūrinis.

Esminiai žodžiai: Dievas, protestantizmo teologija, agrarinė visuomenė ir jos suardymas, modernybė.

Lietuviškos arkadijos

Viename iš paskutinių savo straipsnių Rimvydas Šilbajoris, lygindamas agrarinę visuomenę vaizdavusių lietuvių autorių kūrinius ir iš tos pačios aplinkos kilusį Czesławo Miłoszo romaną *Isos slėnis*, teigia: „lietuvių Arkadija kalba apie tai, kas jau yra žinoma ir supраста, tuo tarpu Miłoszo žmogus stovi prieš gamtą kaip prieš paslaptį“ (Šilbajoris, 2000, 159). Miłoszo herojams gamta yra bauginanti, bet sykiu traukianti mįslė, kurios minimas virsta „įžvalga į patį save, savo gyvenimą ir mirtį“ (Šilbajoris, 2000, 158), tuo tarpu lietuvių literatūra į pasaulį žvelgia kaip į neproblemišką, „aiškiai suprantamą būtį“ (Šilbajoris, 2000, 152). Šitoks požiūris būdingas ne vien pirmosios amžiaus pusės prozos klasikais: puikiai prisimename, kokia vertybė paprastas valstietiškas gyvenimas buvo tarybinių laikų literatūrai. Arkadiškos, jaukios „užuovėjos“ topas ryškus ir išėivių tekstuose. Su *Isos slėnio* meditacijomis Šilbajoris lygina Pulgio Andriušio gamtos aprašymus, tačiau šį topą plėtoja (neretai smarkiai transformuodami) iš esmės visi svarbiausi išėivijos rašytojai – nuo Mariaus Katiliškio iki Alfonso Nykos-Niliūno ar Algimanto Mackaus.

Reikšmingą tokios pasaulėžiūros aspektą atskleidžia Dievo figūra. Būdingiausia Dievo reprezentacija kaimiškoje literatūroje Šilbajoris laiko Vinco Krėvės gerąjį „Dievulį“ (Šilbajoris, 2000, 155). Anot kito Krėvės kūrybos tyrinėtojo Alberto Zalatoriaus, ši iš tautosakos atėjusi figūra įkūnija liaudišką transcendencijos supratimą: „Dievas – teisingas tėvas, mylintis už gerus ir baudžiantis už piktus darbus“ (Zalatorius, 1998, 224). Toksai Dievas yra neatskiriama valstietiško gyvenimo dalis: kaip vaizdžiai sako Šilbajoris, jis „apsilanko pas ūkininkus, išbando jų vaišingumą, artimo meilę; laukų takeliu išėjęs, perbraukia plačia vėjo ranka per išplaukusius rugius, apvaisina grūdą“ (Šilbajoris, 1992, 33). Kitaip tariant, jis yra valstietiškos Arkadijos egzistavimo garantas, jos vertybių sergėtojas. Žmonėms jis apsiereiškia gamtoje ir per gamtą.

Tokią pasaulėjautą geriausiai įkūnija Krėvės senieji išminčiai – skerdžius Lapinas ar „Bedievio“ Vainorus, kuriam Dievas „yra šitame medy, šitos vejelės žolėje, kur sėdime, šitame ore, šitame vėjely, kuris dabar mums kušta ausysna“ (Krėvė, 1998, 24). Rašytojas, visą gyvenimą polemizavęs su krikščionyste, „filozopo“ Vainoraus samprotavimus sąmoningai priešpriešina bažnytinėms dogmoms, kurias dėsto pasakotojo draugas klierikas. Tačiau labai panašiai Dievo gamtiškumas perteikiamas ir krikščionio autoriaus – Vaižganto tekstuose: štai Pragiedrulių Napalys į „Dievo bukieta“ pievą „atsiguls ir tyčia vartos ritinėjas, norėdamas visais pajautimais justi pievos gauruotumą, ne tik akim žiūrint, kojom braidant, dar šonais, nugara gulint ir akim klausant. Tai kas, kad tiks šliuožė arba guolis? Juk visą tą gražybės platybę apvaizdas patiesė jam, žmogui, idant regimuose daiktuose pažintų jų

Sutvėrėją, kurs neregimas yra" (Vaižgantas, 1996, 162–163).

Dievo artumu paženklintoje vietoje negali įsisiąutėti destruktivos jėgos. Todėl prie Šilbajorio minimo aiškumo ir jaukumo reikėtų pridėti dar vieną, ko gero, esmingesnį topo bruožą: gėrio ir harmonijos perviršį. Tiek vidinis, tiek išorinis blogis „nenugalimojoje Arkadijoje" yra tik pavienė ir laikina blogybė, neįstengianti užtemdyti esminės jos harmonijos. Literatūriniai tekstai tai liudija pirmiausia naratyvais: ne vieno kritiko pastebėta, kad XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pirmosios pusės literatūra, ypač proza (glaudžiau nei lyrika susijusi su visuomenės mentalitetu), stokoja ryškių, neišsprendžiamų konfliktų, tik retais atvejais tematizuoja istorines ar individualias tragedijas. Šių eilučių autorius yra bandęs įrodyti, kad šios nuostatos veikia ir Mariaus Katiliškio prozoje; kad pasakojimo logikos nepaisanti *Miškais ateina ruduo* pabaiga atsirado kaip tik todėl, kad romane vykstančiose varžybose tarp idilinio Prado ir tragiškos meilės istorijos laimi pirmasis (Katkus, 1994).

Čia vėl verta prisiminti Czesławą Miłoszą, šįsyk ne prozininką, o mąstytoją: esė knygoje *Ulro žemė* jis tvirtina, jog lenkų kultūrą ženklina „optimistinis tikėjimas natūraliaja, Dievo duota tvarka, kuri tik neilgam gali būti sutrukdoma" (Miłosz, 1996, 115–116). Iš to, kas pasakyta, atrodo, kad lietuvių literatūrinei kultūrai šis bruožas (kurio pagrindiniu liudijimu Miłoszas laiko abiem tautoms svarbų Adomo Mickevičiaus *Poną Tadą*) ne mažiau būdingas. Kitoje vietoje kalbėdamas apie anglų poetą Williamą Blake'ą (Vilijamą Bleiką), Miłoszas tokias pažiūras apibrėžia teologiniais terminais – anot jo, tai artima ankstyvųjų graikų teologų, ypač Origeno ir šv. Grigaliaus Nysiečio plėtotai didžiojo gražinimo (*apokatastasis*) sampratai, kuri teigia, kad laikų pabaigoje visi, net ir šėtonas, bus išgelbėti nuo amžinojo pasmerkimo (Miłosz, 1996, 157)¹.

Tačiau kaip su agrariniu mentalitetu siejasi antraštėje minimi Sauliaus Tomo Kondroto romanai? Ką bendra su jaukiu ūkininkų Dievuliu ir geraširde pasaulėjauta turi šeštame dvidešimto amžiaus dešimtmetyje gimęs postmodernistinis rašytojas, kurį nuo pirmųjų kūrinų pasirodymo supo kontroversiškos asmenybės ir intelektualaus, sudėtingo, bet techniškai virtuoziško prozininko aureolė? Kaip į šias temas atsiliepia romanai *Žalčio žvilgsnis* (1981), *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* (1985), pripažinti neeiliniais ne tik to meto literatūros įvykiais? Šiame straipsnyje bandysiu pagrįsti, kad tradicinės pasaulėjautos klodai vaidina svarbų vaidmenį Kondroto pasaulyje – kaip atspirties ir dekonstrukcijos objektai, kaip kritikos ir nostalgijos akstinas. Šis ryšys egzistuoja ne vien buitiniame ir istoriniame lygmenyje – ne vien tuo, kad ir abiejų romanų, ir daugumos Kondroto apsakymų veiksmas vyksta daugiau ar mažiau konkrečiai apibūdinamoje tradicinėje visuomenėje. Mano įsitikinimu, šio santykio įtampą ir nevienareikšmiškumą geriausiai atskleidžia religinių simbolių, pasakojimų ir apmąstymų klodas.

Bibliniai motyvai

„Žaltys! Žiūrėk, senuk, žaltys į mus žiūri! Matai, kur mano ranka rodo? [...] Jis sugundė pirmąjį žmogų, tėvuk. Tu pats man sakei. Tai jis. Jis visus mus sugundė. Jis valdo mus kaip jam patinka. O jo žvilgsnis pragaištingas. Ar ne?" (Kundrotas, 1996, 237), – taip baigiasi brežnevinio sąstingio laikais parašyto *Žalčio žvilgsnio* antroji dalis. Ir ši vieta – ne vienintelė, netyčia praslydusi pro cenzūrą. Atsivertęs bet kurį Kondroto kūrinį gali pamanyti, kad skaitai ne šiuolaikinį grožinės literatūros kūrinį, o teologinį traktatą – taip dažnai svarstoma apie pagundą ir dorybę, nuodėmę ir padorumą. Nepanašu, kad šitai atsiranda iš „bendro išsilavinimo" ar norint pasakojimui suteikti istorinį koloritą, – svarstymai grindžiami nuodugniu objekto pažinimu. Romanuose randame Kūrimo ir Išvaymo iš Rojaus, Babilono bokšto ir Nojaus, Abraomo ir Mozės, Tobijo ir Elijo istorijų parafrazes ar nuorodas,

¹ Žr. taip pat *Naujasis teologijos žodynas* (2003, 44), ir Andreas Andreopoulos (2004). Beje, pastarasis įsitikinimas atliepia ne tik mūsų tautosakoje, bet ir literatūroje sutinkamą velnio – nors pikto, bet kvailoko ir savaip verto užuojautos – figurą.

Giesmių giesmės, Apaštalų darbų, Laiško romiečiams ar Apokalipsės citatas. Romano *Ir apsiniauks žvelgiantys pro langą* protagonistas Etana išprotėjęs mato Adomą, Ievą ir žaltį rojuje, o kulminacinėje teksto scenoje Konradas mintyse keliauja į Palestiną ir išgyvena Paskutinės vakarienės įvykius.

Nors aštunto ir devinto dešimtmečių literatūra gausiai naudojasi religiniais ir mitologiniais motyvais, tačiau Kondroto elgesys nėra tipiškas. Jo tekstuose beveik neaptinkame orientolinių mitų, kuriuos atnešė susidomėjimas Rytų kultūromis, nei europinės kultūros paveldo – antikinės mitologijos, kuri tuo metu išgyvena prisikėlimą, pavyzdžiui, Kondroto bendraamžio Kornelijaus Platelio poezijoje. Nors Kondroto personažų papročiai kai kur atsiduoda pagonybe, rašytojas yra abejingas to meto *idee fixe* – bandymui rekonstruoti lietuvių mitologiją. Iš begalinės mitų bibliotekos jis ilgam laikui pasiskolina vienintelę knygą: Bibliją, ypač Senąjį Testamentą¹, kurio pasakojimai grindžia ir romanų siužetus. Abi *Žalčio žvilgsnio* dalys varijuoja išvairo iš rojus tema: vyrą ir moterį apgauna ir kentėti priverčia galia, pirmojoje dalyje veikianti per grafą Emilį, antrojoje – per kapitoną Uozolą. Ant to paties pamato pastatytas ir antrasis romanas, kur savo brolių nužudžiusio Konrado istorija sinchronizuojama su pasakojimais apie Kainą (ir Judą).

Be epiteto „biblinis“ kritikai neapsieina ir kalbėdami apie Kondroto stilių². Pakilų senovinį skambesį jam teikia archaizmai, pasiskolinti ne iš „gyvųjų tarmių“, o iš senosios raštijos (ko verti vien lyginamieji žodžiai, kurių randame ištisą aibę: ne tik įprastus „lyg“ ir „kaip“, bet ir gurmaniškus „nelyginant“, „sakytumėi“, „tarsi“, „tartum“, „it“). Romanuose vykusiai imituojama religinės retorikos griežta struktūra ir įsitikinęs savo teisumu tonas: net ir ilgiausiuose perioduose visad juntamas aiškus ritmas, todėl juos puikiai galima skaityti balsu³. Periodus pakeičia apibendrinantys palyginimai (štai kur prisireikia palyginamųjų žodžių) ir mąslūs aforizmai. Be to, Kondrotas niekada nesustoja vidury sakinio, nepabaigęs minties, vengia nutylėjimų ir aliuzijų (tai atsispindi ir ortografijoje – rašytojas akivaizdžiai jaučia antipatiją šiuolaikinių prozininkų, ir ne tik jų pamėgtam daugtaškiui). Ir šia prasme jo intonacijos artimesnės retorinei raštijai, tarkim, Bretkūno ar Sirvydo pamokslams.

Tikrasis Kaino nusikaltimas

„Jis valdo mus jam kaip patinka. O jo žvilgsnis pragaištingas“, – sako mirties bausmės laukiantis plėšikas Gaurusis Meižis. Iš tiesų: tose gijose, kurias iš Šventraščio audinio išsirenka rašytojas, vyrauja būtent nuodėmės ir pragaištės tematika. Veltui romanuose ieškotume Dievo globą ir teisingumą liudijančių Biblijos vietų, tarkime, kertinių Senojo Testamento epizodų – Išėjimo iš Egipto ir Sandoros atšvaitų. Lygiai taip ir Paskutinėje vakarienėje dėmesys sutelkiamas vien tik į Judo išdavystę (Kondrotas, 1985, 11, 122–124).

Neatskiriamas šių pasakojimų dėmuo yra atpildo už nuodėmes fiksavimas. Ypač plačiai ši tema skleidžiama pirmajame romane, kurio visi protagonistai savo kailiu patiria, kad „Dievas nuo jų nusigrėžė“ (Kondrotas, 1996, 124). Bausmė ištinka nebūtinai jos labiausiai nusipelnčius žmones. Laimingo vedybinio gyvenimo meldžianti Pimė kreipiasi į Dievą: „Tu esi mumyse ir kreipi mus ten, kur tau reikia, neatsiklausdamas mūsų. [...] Padaryk taip, kad aš būčiau laiminga“ (Kondrotas, 1996, 98), tačiau jos prašymas neišklausomas. Maža to, nedidelis Pimės nusižengimas, nesąmoningas potraukis prie ją įsimylėjusio Pipiro, neatrodo vertas tokios žiaurios bausmės. Šioje moralinėje sistemoje nėra

¹ Tarybiniais laikais bet koks domėjimasis Biblija buvo itin nepageidaujamas; tačiau tai gana retas reiškinys ir visoje mūsų rašto kultūroje, labiau linkusioje prie Naujojo Testamento, kuris ilgą laiką buvo vienintelis prieinamas daugumai lietuvių.

² Pvz., Vytautas Kubilius (1995, 605); Laimantas Jonušys (2002, 2). Deja, Dalios Čiočytės studijoje *Biblija lietuvių literatūroje* Kondrotas, kaip ir dauguma kitų modernistinių ir postmodernistinių lietuvių rašytojų, neminimas.

³ Pirmiausia į galvą ateinantis pavyzdys – *Žalčio žvilgsnio* pradžia: „Per kietus nykius dirvonus, panašius į vikšrų išskvarbytą akmeninę lygumą ar upės paviršių, kuris sustingo speigo užklyptas kaip tik tą akimirką, kai vėjo gūsis jį pašiausė, per rudas plikai išganytas pievas, primėtytas karvių mėšlo skritulių, per susivėlusius alksnių guotus atslūkino žiema, ir svečiai išsiskirstė“ (p. 7).

vietos gailėsčiui ir atleidimui, nes už kartą padarytą prasižengimą baudžiama „iki trečios ir ketvirtos kartos“: autorius įtaigoja, jog, pavyzdžiui, Gaurusio Mežio pražūtį nulėmė jo tėvų prasižengimas. „Kaltės be kaltės“ fenomenas Kondrotą, regis, ypatingai domina: tokioje situacijoje atsiduria ir Uozolo sūnus Anusas, kurio nekalta išvaizda paskatino Gaurusį pasitikėti kapitono pažadais. Po daugelio metų parašytą kaltinantį laišką tėvui išprovokuoja suvokimas, jog jis ne savo valia galėjo būti bendrininkas „šlykščiausio dorovinio nusikaltimo“ (Kondrotas, 1996, 243). *Apsiniauks...* Magdala tik po išprovokuotos Dovydo mirties sielvartingai suvokia, kad iš tiesų ji buvo tik Konrado „pagalbininkė, jo įrankis“ (Kondrotas 1985, 11, 74).

Kodėl Dievas toks rūstus ir negailestingas? Negi pasaulis niekad nebuvo „jaukus ir darniai bičiuliškas žmogui“ (Kondrotas, 1996,35)? Abiejuose romanuose teigiama, kad praeityje toks būvis iš tiesų egzistavo. *Apsiniauks...* jis lokalizuojamas pačioje biblinės istorijos pradžioje, prieš Kaino (kurio atitikmuo „naujaisiais laikais“ yra Konradas (Kondrotas, 1985, 1,71) įvykdytą Abelio-Dovydo nužudymą. Romano koncepcijai labai svarbioje vietoje jų tėvas ir patėvis Etana samprotauja, kad brolių žudystė buvo tik tikrojo Kaino nusikaltimo padarinys. O tikrasis nusikaltimas – tai „žemės įdirbimas, išdrįsimas aštriu peiliu, noragu pjaustyt ir raikyt žemės kūną savo tikslais. Išdrįsimas užsimot aštriu daiktu prieš galingą, nepajudinamą pasaulį, prieš jo šventą, amžiną ramybę, [...] prieš nustatytą tvarką, pagal kurią žmogus buvo piemuo, nuolankiai vaikščiojantis paskui galvijų bandas [...] ir už visa tai dėkojantis savo viešpačiui sutvėrėjui“ (Kondrotas, 1985, I, 70). Etanos samprotavimai įsirašo į teologinę tradiciją, kuri Kaino ir Abelio istoriją nuo seno suprato kaip religinio ir materialinio principo konfliktą, nenuslopstantį per visą žmonijos istoriją. Peteris Browne'as (Piteris Braunas) štai kaip apibendrina šv. Augustino veikalo *Apie Dievo valstybę* mintis: „Augustinas [...] vieninteliu susidūrimo tarp Kaino ir Abelio įvykiu pilnai įkūnija daugiaprasmi žmonių istorijos prieštarumą. Vyresnysis brolis Kainas yra tikras savo tėvo Adomo sūnus. [...] Jis ‚šio pasaulio pilietis‘, nes čia jis jaugęs ir jaučiasi kaip namie: net jo vardas reiškia ‚nuosavybė‘. Jis nesiekė nieko daugiau nei matė ir jis įkūrė pirmąją valstybę“ (Brown, 1997, 370). Augustino Išpažinimų citatą Kondrotas pasirenka viso romano epigrafu.

Antra vertus, „žemės kūno“ išniekinimą, užsimojimą prieš „šventą“ gamtinį pasaulį akcentuojanti interpretacija kelia asociacijų su Jean-Jacques'o Rousseau (Žano Žako Ruso) idėjomis. Neatsitiktinai svarstymų apie Kaino nusikaltimą pabaigoje perfrazuojamas garsusis Rousseau atsakymas į klausimą, ar civilizacija sukilnino papročius. „Kainas pastūmėjo mus į pažangą – į menus, į prabangą, į turtus, į tai, kas glosto jusles, į apčiuopiamą, medžiaginę laimę. Čia jo nusikaltimas dangui“ (Kondrotas, 1985, I, 70). Tačiau skirtingai nuo Rousseau, Kondrotas nemano, kad „grįžti į gamtą“ koku nors būdu įmanoma. Kadaiše sukilusi prieš dievišką tvarką, žmonija per visą istoriją pasmerkta kentėti už savo kaltes. Tik istorijos pabaiga, „Paskutinis Teismas“, kurio laukia Sniegovijos gyventojai, sugražins būvį, kai nebebus „nei nusikaltimų, nei pykčio, nei tamsybės, nei žemųjų aistrų, nei luošumo“ (Kondrotas, 1985, 1, 56).

Žalčio žvilgsnyje ši koncepcija perteikiama ne abstrakčiais samprotavimais, o konkrečiu pavyzdžiu – senuoju Mežiu. Vos keliose dešimtyse puslapių, kuriuose veikia šis personažas, rašytojas negaili pastangų jo žmogiškai didybei pabrėžti. Venclovas Mežis – tvirtas ir išmintingas žmogus, nekvestionuojamas autoritetas ne tik pasakotojui-anūku, bet ir suaugusiam pasakotojo tėvui. Nagingas dailidė, jis tęsia giminės tradiciją ir nemano, kad paprastas amatas riboja ir skurdina jo gyvenimą. Antra vertus, senolis Venclovas nestokoja vidinės laisvės ir drąsos (jis simpatizuoja sukilėliams, nepaisydamas nei valdžios, nei šeimos nuomonės); jam taip pat nesvetimos šelmiškos mistifikacijos (norėdamas padaryti įspūdį šeimynykščiams, kalba prancūzų kalba, kurią geriau supranta ne prancūzai, o vokiečiai).

Šias savybes geriausiai atskleidžia įvykis, kuris iš mirties taško išjudina romano pasakojimą – senolio merdėjimas ir mirtis. Nors jį kamuoja baisūs skausmai, dėl kurių senolis „vis trumpėjo ir trumpėjo, o mušė jį nebe prakaitas, o stambūs kraujo lašai“ (Kondrotas, 1996,17), jis stoviškai priima ligą, sakydamas, kad tai „Dievo balsas, šaukiantis pas save“ (Kondrotas, 1996, 16). Senolis nebijo mirties ir nesikabina į gyvenimą: „viską jau pamačiau. Toliau tik kartotusi“ (Kondrotas, 1996,20), – teigia jis; gilų gyvenimo dėsnių išmanymą liudija reta galia – pramatyti savo mirties laiką. Savo mirtį senasis Meižis inscenizuoja nelyginant režisierius, numatydamas visas šarvojimo ir gedulingos puotos smulkmenas, kad šeimynykščiams belieka tik vykdyti jo nurodymus. Stebuklinga atrodo ir pati jo mirtis – senolis regi nuostabias vizijas, džiugiai juokiasi – ir tai, kas vyksta po jos (besilankančios vėlės, paslaptingi ritualai)¹. Stebėdamas besitęsiančius šermenis, jis išguli grabe kelis mėnesius, kol galiausiai, atėjus žiemai, palaidojamas. Fantastinės hiperbolės neturėtų užgožti svarbiausios minties – savo mirtimi senolis suvienija Meižių giminę, pasiekia, kad jie būtų „draugiški, švelnūs ir jautrūs vienas kitam“ (Kondrotas, 1996, 29). Suvienija, kaip matome iš tolesnio pasakojimo, paskutinį kartą; tokios sandoros ir vienas su kitu, ir su gyvenimu bei mirtimi vėlesnėms kartoms nebelemta patirti.

Klaidinga būtų šį epizodą suprasti taip, kaip tai dažniausiai daroma: kaip archaiškų papročių atspindį, perleistą per nežabotą postmodernisto vaizduotės prizmę. Be abejo, hiperbolės ir mistifikacijos yra integrali Kondroto poetikos dalis, tačiau akivaizdu, kad dauguma atvejų jos nėra savitikslių. Ir šis senolio mirties epizodas, mano įsitikinimu, sąmoningai konstruojamas kaip priešprieša svariame moderniosios kultūros topui – mirties baimės topui. „Nuosava mirtis“, kurios viename eilėraštyje prašė Raineris Maria Rilke (Raineris Marija Rilkė), senoliui dar įmanoma ir pasiekama. Jis dar neapkvaišintas moderniojo anoniminio subjekto, *das Man* iliuzijų, neleidžiančių, anot Martino Heideggerio (Martino Haidegerio), atsirasti „laisvei mirčiai“ (Kaufman, 1993, 411–417). Mūsų kontekste taip pat negalima išleisti iš akių, kad senolio mirtis įprasmina konkrečios šalies – Lietuvos istorijos epochines slinktis. Senolis miršta netrukus po 1863 metų sukilimo (ir baudžios panaikinimo). Kaip žinome, ši data žymi socialinės bei ekonominės modernizacijos, rašytojo nemėgstamų „naujųjų laikų“ pradžia². Taigi senolio mirtis gali būti skaitoma kaip simbolizuojanti tradicinės kaimiškosios kultūros mirtį, bet kokiu atveju – jos pabaigos pradžia. Ji sugestijuoja, kad senolio dvasios giminaičiai – Krėvės išminčiai ir Vaižganto valstiečiai – jau priklauso praeičiai.

Praeičiai akivaizdžiai priklauso ir žmogaus santarvė su aplinkiniu pasauliu. Kai *Žalčio žvilgsnyje* ir *Apsiniauks...* aprašoma gamta, vyrauja nemalonūs, atgrasūs jos pavidalai – alsinanti vidurvasario tvanka ar tamsi rudens naktis, vaizduojama abiejuose romanuose (Kondrotas, 1996, 35; Kondrotas, 1985, I, 55). Tokiomis akimirkomis gamta apsirėškia kaip savarankiškas ir svetimas žmogui gaivalas (šitai rašytojas pabrėžia ir stilistinėmis priemonėmis: kraštovaizdžių aprašymuose pabrėžtinai vengiama antropomorfizmą). Tada ji primena: „Rudens naktį žmogus supranta, kad priklauso panašių į save būriui ir kad paramos gali sulaukti tik iš jų, nes pasaulis, kuris kitais metų laikais atrodo jaukus ir darniai bičiuliškas žmogui, atskleidžia savo esmę: nepasikliauk, girdi, manim, savo gelmėse aš brandinu pyktį tau ir tavo genčiai“ (Kondrotas, 1996, 35).

Priešiškumo žmogui kupini ir atskiri gamtos objektai. „Pakvaišęs“ konvalijų kvapas lydi kunigo Pelužio susitikimą su Pipiru, po kurio jis tampa grafo nusikaltimo nesąmoningu bendrininku; alyvų kvapas, užtvindęs Seredžių, paskatina teisėjo žmoną sulaužyt, ištikimybę vyrui. Kalėjime peržvelgdamas

¹ Beje, *Isos slėnyje*, kurį pats autorius pavadino „užmaskuotu teologiniu traktatu“, taip pat plačiai, nors su mažesniu patosu, vaizduojama pasakotojo močiutės mirtis. Ją, lenkiškos kultūros žmogų, mirties patale apspinta ne protėvių vėlės, bet „Nematomieji“, t. y. velniai (plg. Miłosz, 1991, 173). Ankstyvesnėje lietuvių literatūroje Meižio mirtis labiausiai susišaukia su senojo Šalteikio Šermenimis Ievos Simonaitės romane *Vilius Karalius*, beje, taip pat vaizduojamomis vaiko akimis.

² Kondroto požiūris į modernybę apibendrina Audronės Barūnaitės-Willeke straipsnis „Naujieji laikai ir senieji mitai S. T. Kondroto kūryboje“ (Barūnaitė-Willeke, 1989, 88–100).

savo gyvenimą, Gaurusis pastebi aiškius ženklus, kad jo pražūtis buvo neišvengiama. Jis gimsta su juodais plaukeliais, anot prietaro, rodančiais pasmerktumą; pirmas dalykas, kurį jis prisimena, yra dūmai (pranašaujantys jo piromaniją) (Kondrotas, 1996, 124, 119). Bet ryškiausias jo, žmonių vadinamo „kregždėtu vaiku“ (Kondrotas, 1996, 123), pasmerktumo ženklas yra kregždės. Baigdamas pasakoti apie vieną įvykį, Gaurusis sako: „Na štai, čia ir vėl kregždės. Tas rodo, kad net jeigu tikrai būtų prasidėjęs kitas gyvenimas, jis nebūtų skyręsis nuo ano“ (Kondrotas, 1996, 160). Beje, šiuos paukščius sutinkame jau pirmojoje romano dalyje, kurioje Gaurusis dar nefigūruoja; ir simptomiška, kad jie pasirodo biblinėje nuorodoje. Po susitikimo su Pipiru Pelužis prisimena legendą apie Tobiją, kuriam „kregždės pridėgė akis ir jis apako“ (Kondrotas, 1996, 84).

Dorovės sritis

Taigi arkadiška sandora su gamta Kondroto romanų žmonėms yra neapčiuopiama. „Panašiujų būryje“ yra likęs tik vienas tvarkos laidas – tai moralės normos. „Dorovė“ yra viena svarbiausių romanų sąvokų, nuolatinis svarstymų ir apmąstymų objektas. Pasakotojas aiškiai solidarizuoja su kapitono Uozolo sūnumi, kuris laiške tėvui rašo: „Jūsų anuometinis pasielgimas išsina už tų ribų, kurias mums nubrėžia pareigos ir normos sąvokos, ir pereina į daug platesnę ir gilesnę moralės sritį, kurioje jūsų poelgis būtų prilygintas žmogžudystei, nes Jūs ėmėtės teisti, neturėdamas tam jokių prerogatyvų nei iš žmonių, nei iš Dievo“ (Kondrotas, 1996, 241). Taigi dorovinė sfera yra ne tik giliausias žmogiškosios egzistencijos pagrindas; žmogus tiesiogiai atsakingas už visus savo veiksmus, ir bet kokios išlygos ar nuorodos į istorinius ar socialinius sąlygotumus (kuriuos savo atsakyme vardijs tėvas) yra pati didžiausia veidmainystė. Tokia lygtis be palengvinimų stebina savo radikalumu, juo labiau, kad herojų istorijos liudija, jog išmaldauti atleidimo už nusižengimą ar bent išvengti bausmės yra iš esmės neįmanoma. Antra vertus, darosi aišku, kodėl personažai, teigiantys gėrio ir blogio reliatyvumą, vaizduojami itin neigiamoje šviesoje, kaip bejausmės mašinos (Uozolas) ar tiesiog kaip demoniškos būtybės (grafas Pipiras, Konradas).

Tačiau dauguma Kondroto herojų, nors ir paliesti „naujųjų laikų“ moralinio reliatyvizmo, vis dar bando laikytis tam tikrų principų. Svarbiausius jų išvardinti nėra sunku. Rašytojas bene labiausiai akcentuoja rimtį, pereinančią į rūstumą: „tu esi sutvertas iš rūstybės ugnies, tu niekada nesijuoki“, – taip Kristupą apibūdina Pimė (Kondrotas, 1996, 37). Juokas ir linksmybė Meižių giminėje ne tik retai pasitaikantys, bet ir morališkai abejotini dalykai. Kai viena – visai tinkama – proga sūnus pasijuokia iš senolio, šis nubaudžia jį sakdamas: „kol šioj pakalnėj tebėra skausmas ir skriauda, nedera juoktis ir šaipytis. Dievui tas nepatinka“ (Kondrotas, 1996, 15). Sūnus sutinka su bausme, ir trejetą metų Meižių namuose nesigirdi juoko.

Romanų personažams taip pat būdingas užsispyrimas, savo nuomonės laikymasis neatsižvelgiant į jokias aplinkybes, į naudą sau ar patogumą kitiems. Norėdamas pabrėžti šią ypatybę, rašytojas dar sykį naudoja hiperbole: „ginčai mūsų namuose nesibaigia taip paprastai. Tėvas su senoliu būtų išstovėję ties manimi iki vakaro, neskubriai, bet kietai gindami kiekvienas savo pažiūrą“ (Kondrotas, 1996, 11). Ginčydamiesi dėl tinkamiausių vaistų, kaimo gydytojas Albas su savo tėvu eina į lauką svaidytis akmenimis (Kondrotas, 1996, 47, 48). Be to, kartą apsisprendę, personažai laikosi savo sprendimo iki galo, net ir tada, kai būna priversti nusikalsti. Tas pats Gaurusis padega ir savo tėvų, ir patėvių namus, nors po to jam belieka tapti plėšiku. Kalėjime laukdamas bausmės, jis prisimena tuos įvykius be gailėsčio ir savigraužos, vien norėdamas parodyti, jog nesąs „geras žmogus“.

Taigi matome, kad romanų žmonių savybės – rūstumas ir suverenumas sprendžiant, kas tikra ir teisinga – iš esmės atitinka jų Dievo bruožus. Dar labiau šį panašumą paryškina valia patiems bausti už prasižengimą. Abiejuose romanuose cituojami Pakartoto Įstatymo knygos žodžiai „kerštas yra

mano" (t. y. Dievo) (Kondrotas, 1996, 180; Kondrotas, 1985, 1, 17), tačiau, nepaisant to, arba kaip tik todėl Kondroto žmonės šią prerogatyvą suteikia sau. Šiek tiek susipažinus su romanų moraline sistema, neturėtų labai stebinti baismės, skiriamos vadovaujantis principu „akis už akį, dantis už dantį" ar dar griežčiau. Už pasišaipymą Venclovas Meižis pertraukia sūnų botagu; už netyčia išmindžiotus rugius patėvis Gaurusiui sulaužo blauzdikaulius. Nelyginant Franzo Katkos „Pataisos darbų kolonijoje", atstovaujamo principo didybė proporcinga jo sukeltam skausmui.

Tačiau net toks griežtas etinis kodeksas, hipertrofuotos baismės neįstengia išlaikyti pirmųkščio tyrumo. Senasis duobkasys Lizanas apie Dievą kalba beveik tais pačiais žodžiais kaip Vainorus: „Tu galvosi: kur yra Dievas? Aš jo nematau. Apsidairyk aplinkui ir išvysi judėjimą. Pūs vėjas, lankstydamas jazminų krūmus, danguj lėks debesys, mainydami savo pavidalus, šniokš žemyn besiveržiančios upės" (Kondrotas, 1996, 95). Tačiau autorius duoda suprasti, kad Pimei jis šitai pasakoja tik todėl, kad turi nepadorių ketinimų jos atžvilgiu, nes „nors ir buvo senis, ją regėdamas kentėjo nuo aistros" (Kondrotas, 1996, 94). Gamtoje slypintis Dievas nebelaiduoja moralumo.

Rašytojo požiūrį į lytiškumą getai apibūdina Albertas Zalatorius. Anot kritiko, Kondroto „žmonės yra savo geismų supančioti, tie pančiai jiems baisūs, bet ir saldūs, jie slegia, bet ir verčia veikti. Geidulingumas – pastoviausia jų emocija, nors jie ir stengiasi ją sutramdyti ar nuo jos pabėgti. Iki Žalčio žvilgsnio lietuvių literatūroje nebuvo romano, kur ši žmogaus prigimties pusė būtų išvystyta iki destruktivaus ir tragiško kraštutinumo" (Zalatorius, 1992, 312). Nors kritikas Kondroto kūrybą rezervuoti vertina, šį aspektą jis laiko nauju puslapiu lietuvių literatūros istorijoje. „Jei kam atrodyt, kad šią žmogaus pusę Kondrotas hipertrofavo arba suteikė jai per daug reikšmės, ginčytis reikės irgi rimtai. Ne užsidėjus tramdomuosius dorovės šarvus, o juos nusimetus, nuoširdžiai įsiklausius į save vienvėje ir nakties tyloje" (Zalatorius, 1992, 313). „Tramdomųjų marškinių" metaforą galima suprasti keliais būdais: ir kaip asmeninius moralinius principus, ir kaip tarybinės ideologijos cenzūrą, ir kaip nuorodą į tradicinės literatūros kanoną, kuris iš esmės apeina erotinę sferą, traktuodamas ją arba kaip neatsiejamą bendro gamtiškojo gyvenimo aspektą, arba kaip romantinį „sielų susiliejimą".

Iš tiesų, Kondroto romanuose erotikos tema gvildinama atvirai ir nuodugnai. Zalatorius taip pat teisingai pastebi, kad rašytojo pastangos sutelkiamos vaizduojant jos „pančius", grėsmingą jos aspektą. Erotika romanų personažams nesuteikia laimės ar džiaugsmo, priešingai, rodoma, kaip aistra naikina jų savarankiškumą, silpnina valią, verčia juos būti juokingais ir galų gale sugriauna gyvenimą Geismas fatališkas ne tik tada, kai kyla ne iš paties žmogaus, bet ir tada, kai žmogus tampa kito geismo objektu; toks kai kurių romanų moterų – pavyzdžiui, *Žalčio žvilgsnio* Pimės ar *Apsiniauks...* Magdalos – likimas.

Geismo nesulaiko jokios užtvaros, jis prasiskverbia ir į šeimą. Juo nuspalvinti sūnaus ir motinos (Gaurusis ir jo motina *Žalčio žvilgsnyje*) ar tėvo ir dukters santykiai (Marija ir jos tėvas romane *Apsiniauks...*), ir čia reikia fiksuoti psichoanalizės idėjų įtaką. Antra vertus, seksualumas rašytojui įdomus ne savaime, jis glaudžiai susijęs su žmogaus nuopuolio samprata. (Tai liudija faktas, kad Kondrotas išlieka stebėtinai atsparus tarp „liberalių" rašytojų (Viktoro Jerofejevo terminas – Jerofejev, 2003, 1) paplitusiam trivialiam būdui išpopuliarėti – patraukti skaitytoją tarybinės cenzūros uždraustomis kūniško suartėjimo detalėmis). Rašytojas, matyt, sutiktų su Aurelijumi Augustinu, kad „iš visų potraukių [...] tik vienas neišvengiamai ir nuolatos kertasi su protu: tai lytinis potraukis" (Brown, 1997, 451). Kaip tik todėl jis esąs baismė už nepaklusnumą, „nenykstantys pirmosios nuodėmės pėdsakai" (Brown, 1997, 450).

Kita visuotinai paplitusi sukilimo prieš dievišką tvarką forma yra valdžios geismas. Kaip matėme, Kaino nusikaltimo esmė buvo noras valdyti gamtos pasaulį, noras, moderniaisiais laikais virstantis bejausmės technikos, mašinų, „kuriose nėra nė ženklo laimės ir kančios" (Kondrotas, 1985, II, 12),

produkavimu. Socialinėje plotmėje ji atitinka absoliučios valdžios siekimas. Diktatūros tema ypač nuodugniai gvildinama antrajame romane, kur Konrado personažu rašytojas pateikia moderniojo diktatoriaus psichogramą. Konradas vaizduojamas kaip tiesioginė „senujų žmonių“ priešybė. Etana, stebintis Konradą, kelis kartus fiksuoja ne tik jo „kerintį grožį“ (Kondrotas, 1985,1,76), bet ir guvų protą. Kitaip nei, pavyzdžiui, santūrusis Venclovas Miežis, Konradas yra energingas ir gudrus, užburiančio įtaigumo žmogus (statydamas tiltą, sumanymo reikalingumu ir reikšmingumu sugeba įtikinti ne tik visus Sniegovijos gyventojus, bet ir aukštesnės valdžios atstovus (Kondrotas, 1985, II, 8–9). Antra vertus, visiškai akivaizdi yra Konrado arogancija (net į tėvą jis žvelgia „truputį iš aukšto“ – Kondrotas, 1985, II, 7), jo egocentiškumas (sugriuvus tiltui patyręs sukrėtimą, jis ima maniškai rūpintis savo sveikata, šnekėdamas tik „apie sveiką mitybą“, jaudindamasis, „kad viduriai užkietėję ar kad kambary nelabai tyras oras“ – Kondrotas, 1985, n, 22–23). Įtikėjęs progresu ir savo ypatingu genijumi, Konradas imasi sukurti naują visuomenę, o tapęs tos visuomenės vadovu, – pasiekti nevaržomą laisvę. Būtent nenorėdamas niekuo apriboti „savo dvasios“, Konradas stengiasi „neprisirišti prie nieko, net prie žodžių“ (Kondrotas 1985, II, 92). Visa tai dėsningai virsta moraliniu reliatyvizmu: anot Konrado, dorovė tinka tik „neprotingoms būtybėms“, o laisvą protą „pančioja ir varžo“ (Kondrotas 1985, 1, 100). Žinome, kuo visa tai baigiasi – „smulkia niekšinga tironija“ (Kondrotas 1985, II, 74).

Istorinė patirtis ir rūstusis Dievas

„Koks nekaltas, koks aiškių setimentų, kokio patikimo charakterio tas XIX a. pabaigos lietuvis psichologinis žmogus! Koks šviesmečiais nutolęs nuo tuometinių Vakarų Europos (ar Rusijos) psichologinių kompleksų!“, *Epochų signatūrose* rašo Vytautas Kavolis (Kavolis. 1994,473). Sauliaus Tomo Kondroto romanuose lietuvių tapatybės formavimosi epocha iškyla visiškai kitoje, galima sakyti, priešingoje šviesoje. „Nekaltą ir patikimą“ lietuvių drasko nesutramdomos aistros; vietoje organiškos hierarchijos ir tradicinių papročių visuomenės matome autonomiškus konfliktuojančius individus. Nustatyti, kiek ši interpretacija istoriškai verifikuojama, reikėtų atskiros studijos, tačiau akivaizdu, kad perrašymo impulsas kyla iš aktualios rašytojo patirties. Taip, be abejo, reikėtų suprasti ir jo žodžius, pasakytus tik emigravus, jog savo romanuose „kažin ko [...] nekeisčiau. Išskyrus vieną dalyką – veiksmo laiką“ (Kondrotas, 1987,9).

Kitaip tariant, į XIX amžiaus pabaigos ir XX-ojo pradžios epochą Kondrotas žvelgia iš savo gyvenamo laiko perspektyvos. Jo požiūrį lemia, visų pirma, amžiaus vidurio katastrofa: Nepriklausomybės praradimas, karas ir totalitarinės represijos. Ši cenzūra, kelianti neatsakomą klausimą – kodėl tai atsitiko? – verčia iš esmės keisti prasminius akcentus, darniame „lietuviškos arkadijos“ pasaulyje išryškinti erozijos ir žlugimo požymius. Čia Kondrotas nėra vienišas. Nepaslepama nostalgija tradicinei visuomenei, lygia greta – supratimas, kad jos žlugimas nesustabdomas, sieja jį su karta vyresniais rašytojais – pavyzdžiui, Marcelijumi Martinaičiu ar Romualdu Granausku. Skirtumas tik tas, kad Kondrotas šią problematiką gvildena ne vien asmeniškai išgyventos nacionalinės istorijos pagrindu, bet ir visuotinėje, istoriosofinėje plotmėje. Įsitikinimas, kad dėl senojo pasaulio žlugimo atsakinga apskritai modernybė, o ne tik totalitarinė jos atmaina, suartina jį su kitu filosofinio, „apšviestojo“ konservatizmo šalininku, tos pačios kartos atstovu Kornelijumi Plateliu.

Tačiau mums labiausiai rūpi tai, kaip Kondrotas traktuoja religinius vaizdinius. Viena iš ryškiausių po Pirmojo pasaulinio karo įvykusios Vokietijos dvasinės krizės apraiškų George'as Steineris (Georgas Štaineris) laiko teologo Karlo Bartho (Karlo Barto) veikalus. „Teologinėje literatūroje nėra tūžmingesnio posakio už šį Karlo Bartho aforizmą – Dievas byloja pasauliui savo amžinąjį Ne“ (Steiner, 1995, 9). Nesunku įsivaizduoti, kad šiuos žodžius taria Kondroto romanų Dievas. Geraširdį ir

rūpestingą „Dievulį“ rūsčiu ir nenuspėjamu taip pat paverčia istorinių sukrėtimų atgarsis. Atitinkamai peržiūrima žmogaus samprata: blogio galia (ir išorinė, ir slypinti pačiame žmoguje), kūną lengvabūdiškai ignoravo senojo mentaliteto atstovai tampa viena iš svarbiausių temų. Ji apipavidalinama išvairo iš rojus, kainiško nusikaltimo motyvais, ji reiškiasi „kaltų be kaltės“ personažų istorijomis. Šios moralinės būsenos reprezentacijų rasime ir kitų tarybinių laikų rašytojų kūryboje, tačiau gal tik Kondrotas taip aiškiai atskleidžia jos artumą gimtosios nuodėmės sampratai.

Vis dėlto nurodžius į istorinę terpę, paveikusių šių vaizdinių atsiradimą, dar lieka atviras klausimas apie jų literatūrinę reprezentaciją ir vietą literatūros tradicijoje. Čia sąskambių reikėtų ieškoti ne tiek lietuvių, kiek pasaulinėje literatūroje. Nusikaltimo ir bausmės, ribinių gyvenimo situacijų tematika Kondrotą sieja su Fiodoru Dostojevskiu; sieja ir kai kurie technikos dalykai: Rimvydo Šilbajorio pastebėjimu, greičiausiai iš šio rašytojo Kondrotas išmoko naudotis dialogu kaip būdu „filosofinėms ir psichologinėms dimensijoms perteikti“ (Šilbajoris, 1992, 697). Fatalistinis požiūris į istorijos eigą ryškus ir prozininko, kurio įtaka Kondrotui minima dažniausiai, – Gabrielio Garcios Marquezo (Gabrielio Garsijos Markeso) kūryboje. Romane *Šimtas metų vienatvės* Buendijų giminės žlugimas užšifruotas pergamentuose, kuriuos galų gale perskaito paskutinis giminės atstovas Aurelianas Babilonija. Vis dėlto stipriausias šių nuostatų šaltinis neabejotinai yra Williamas Faulkneris (beje, nemažai paveikęs ir Marquezą (Pavilionienė, 1995, 143). Literatūros istorikai iš esmės nefiksavo šio rašytojo poveikio Kondrotui, pradedant motyvų panašumais tarp *Žalčio žvilgsnio* ir Faulknerio *Kai aš gulėjau mirties patale* (šeimą vienijusio žmogaus laidotuvės; Darlo Bandreno padegtas tvartas, pasikartojantis Gaurusio piromanijoje), socioistorine problematika – agrarinės visuomenės dezintegracija modernybės akivaizdoje, ir baigiant kompozicine technika – susipinančiais skirtingų personažų pasakojimais pirmuoju asmeniu.

„Kurdamas įtaigų mitą apie neišvengiamą prakeikimą, Faulkneris remiasi kalvinistine predestinacijos dogma. Rašytojo personažus valdo likimas, neatskiriama susijęs su tėvų nuodėmių istorija, taigi paliekantis mažai erdvės prasmingam žmogiškam veiksmui“, taip apie vieną „kalvinistinių Pietų kronikininko“ romaną teigia Sandra Lee Kleppe (Sandra Li Klepe) straipsnyje „Dievo prakeikimas Faulknerio *Go Down. Moses*“ (Kleppe, 1996, 364). Šis giliausias Faulknerio ir Kondroto sąlyčio taškas atskleidžia dar vieną, teologinį nagrinėjamą temos aspektą. Iš tiesų Kondroto religiniai vaizdiniai ir koncepcijos ne sykį atrodo kur kas artimesni ne katalikiškai, o protestantiškai, pirmiausia kalvinistinei tradicijai. Asmeninis santykis su Dievu ir Biblijos, ypač Senojo Testamento svarba; Dievo suverenumo ir griežtumo pabrėžimas; tikėjimas visagalybe nuodėmės, kurios įveikti vienas pats žmogus nepajėgia, taip pat Dievo nuskirtu likimu (įgijęs predestinacijos dogmos pavidalą); moralinis rigorizmas ir net personalijos, kaip antai Aurelijaus Augustino vaidmuo¹ – šie kalvinistinės teologijos profiliai tinka ir kondrotiškam religiniam diskursui. Galima sakyti, kad „origeniškoje“ lietuvių tradicijoje Kondrotas išsiskiria kaip retas jos priešybės – griežtos augustiniškos minties atstovas. Ar nebus tai jo kontroversiško statuso lietuvių literatūroje priežastis?

Žinoma, išskyrus tekstinį (ir biblinį, ir folknerišką) substratą, kurių buvimas neabejotinas, sunku nustatyti, koku mastu turime reikalo su sąmoninga protestantizmo recepcija. Keliuose interviu Kondrotas yra pabrėžęs, jog yra agnostikas ir religija domisi tik kaip kultūros dalimi (Kondrotas, 2002, 166–172). Negausios šiuo metu prieinamos biografinės žinios neleidžia nustatyti, kiek jis su protestantyste galėtų būti susijęs per kultūrinę aplinką (nors romanuose, ypač *Žalčio žvilgsnyje* akivaizdus dėmesys Mažosios Lietuvos kultūrai bei literatūrai ir jos motyvų sukryžminimas su Didžiosios Lietuvos medžiaga). Antra vertus, net jei genetinio ryšio su krikščioniškai-protestantiška paradigma nebūtų, tai nieko iš esmės nepakeistų. Priešingai, tokia padėtis liudytų esminį modernybę

¹ „Šv. Augustino įtaka (Calvino teologijai) buvo vyraujanti ir unikali“ (*New Catholic encyclopedia*, 2003, 891).

kritikavusio rašytojo modernumą, iliustruodama garsiąją Walterio Benjamino (Valterio Benjamino) tezę, jog modernybės lėlė gali laimėti savo „šachmatų partiją“ tik tuomet, kai jos viduje yra įsitaisęs „šachmatų meistras, virvelėmis valdęs lėlės rankas“ (Benjamin, 2005,325) – teologija.

Literatūra

- Andreopoulos A., "Eschatology and Final Restoration (Apokatastasis) in Origen, Gregory of Nyssa and Maximos the Confessor", in: *Theandros*, vol. 1, 2004.
- Barūnaitė-Willeke A., „Naujieji laikai ir senieji mitai S. T. Kondroto kūryboje“, *Metmenys* 56, 1989.
- Brown P., *Augustinas iš Hipono*, Vilnius: Taura, 1997.
- Jerofejev V., „Tarybinės literatūros šermenys“, *Šiaurės Atėnai*, 2003 liepos 12.
- Jonušys L., „Ir apsiniaukė žvelgiantys į Kondrotą“, *Šiaurės Atėnai*, 2002, liepos 5.
- Katkus L., „Kas atsitiko 426 puslapyje?“, *Naujasis židinys*, 1994, nr. 12.
- Kaufman W., „Egzistencializmas ir mirtis“, in: *Kultūros prigimtis*, sudarė Ž. Bieliauskas, S. Juknevičius. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1993.
- Kavolis V., *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994.
- Kleppe S. L., "The Curse of God in Faulkner's Go Down, Moses", in: *Literature & Theology*, Oxford: Oxford university press, vol. 10, no. 4, December 1996.
- Kondrotas S. T., *Ir apsiniaukus žvelgiantys pro langą*, I ir II, Vilnius: Vaga, 1985.
- Kondrotas S. T., „Lyg gyvenimas prasidėtų iš naujo“, *Akiračiai*, 1987, nr. 2.
- Kondrotas S. T., *Žalčio žvilgsnis*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Kondrotas S. T., „Tikėjimas – tik pasaulėžiūros aspektas...“, in: *Tikėti ir rašyti: 21 šiuolaikinis lietuvių rašytojas apie tikėjimą, kūrybą ir save*, Vilnius: Aidai, 2002.
- Krėvė V., *Šiaudinėj pastogėj*, Vilnius: Baltos lankos 1998.
- Kubilius V., *XX amžiaus literatūra*, Alma litera, 1995.
- Milošas Č., *Isos slėnis*, Vilnius: Vaga, 1991.
- Milosz Cz., *Ulro žemė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Naujasis teologijos žodynas*, Kaunas: Katalikų interneto tarnyba, 2003.
- New Catholic encyclopedia*, vol. 2, Thomson Gale: Detroit, New York, 2003.
- Pavilionienė A. M., „Lotynų Amerikos literatūra. Gabrielis Garsija Markesas“, in: *XX amžiaus Vakarų literatūra II*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1995.
- Steiner G., *Heideggeris*, Vilnius: Aidai, 1995.
- Šilbajoris R., *Netekties ženklai*, Vilnius: Vaga, 1992.
- Šilbajoris R., „Czeslawas Milosz ir lietuviška Arkadija“, *Metmenys* 79, 2000.
- Vaižgantas, *Raštai*, IV, Vilnius: Pradai, 1996.
- Zalatorius A., *Literatūra ir laisvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998.